

**AT KONSEY VE KOMİSYONUNUN YENİ REKABET TÜZÜKLERİ VE
REKABET KANUNU'NDA YAPILAN DEĞİŞİKLİKLER İŞİĞİNDA
DELİLLERİN TOPLANMASI VE İSPAT**

Doç. Dr. Ali Cem BUDAK

Yeditepe Üniversitesi Öğretim Üyesi

Son bir yıl içinde Avrupa Topluluğu Hukukunda, rekabet soruşturma larında uygulanan usuller ile ilgili önemli değişiklikler yapılmıştır. Bu değişiklikler, Avrupa Topluluğu Antlaşması'nın rekabet hukuku hükümlerinin uygulanması ile ilgili 17/62 sayılı Rekabet Hukuku Tüzüğü'nü¹ yürürlükten kaldıran 2003/1 sayılı Konsey Tüzüğü'nde² ve (bu Tüzüğün 33. maddesinde verilen yetki ile) Komisyon tarafından hazırlanarak yürürlüğe konulan 773/2004 tarihli Tüzükte³ yer almaktadır.⁴

Söz konusu usul değişiklikleri bir yandan rekabet soruşturmalarının etkinliğini artırmaya, diğer yandan da rekabet soruşturmaları ile hakları etkilenen ilgililerin yargılama hukuku güvencelerinden daha etkili şekilde yararlanmalarının sağlanmasına yöneliktir.

¹ *AT Resmi Gazetesi* 1962 L 13, s. 204; son defa 1216/1999 tarihli Tüzük tarafından değiştirilmiştir: *AT Resmi Gazetesi* 1999 L 148, s. 6.

² Council Regulation (EC) No 1/2003 of 16 December 2002 on the implementation of then rules of competition laid down in Articles 81 and 82 of the Treaty, *AT Resmi Gazetesi* 2003 L 001 (4 Ocak 2003), s. 1-25. Bu Tüzüğün hazırlık çalışmaları hakkında bkz. Alexander Schaub, "AT Rekabet hukukunun Modernizasyonu: 17 sayılı Tüzükte Reform", *Rekabet Dergisi*, sayı 3 (2000).

³ Commission regulation (EC) No 773/2004 of 7 April 2004 relating to the conduct of proceedings by the Commision pursuant to Article 81 and 82 of the EC Treaty, *AT Resmi Gazetesi* 2004 L 123 (27 Nisan 2004), s. 18-24.

⁴ 2003/1 ve 773/2004 sayılı Tüzükler, Avrupa Topluluğu rekabet hukukunda, maddi hukuka ilişkin olarak da köklü değişiklikler getirmektedir. Bu değişikliklerle bir yandan "önceden izin" esasına dayanan şimdiye kadarki muafiyet/menfi tespit rejimi yeni esaslara bağlamakta, diğer yandan da Topluluk ve Üye Devletler arasındaki iş bölümünü Üye Devlet mahkemelerinin ve rekabet makamlarının yetkilerini genişletecek şekilde yeni baştan düzenlemektedir. Avrupa topluluğu rekabet hukukunda meydana gelen, maddi hukuka ilişkin bu önemli değişiklikler bu çalışmanın kapsamı dışında kalmaktadır. 2003/1 sayılı Tüzüğün hazırlık çalışmaları hakkında bkz. Alexander Schaub, "AT Rekabet hukukunun Modernizasyonu: 17 sayılı Tüzükte Reform", *Rekabet Dergisi*, sayı 3 (2000). 2003/1 sayılı Tüzük hakkında bkz. ezcümle James S. Venit, "Brave new world: The Modernization and decentralization of enforcement under Articles 81 and 82 of the EC Treaty", *Common Market Law Review*, Cilt 40, sayı 3 (Haziran 2003), s. 545-580.

Yine geçtiğimiz yıl içinde, Türk hukukunda, rekabet soruşturmalarında delillerin toplanması konusu ile ilgili olmak üzere, Rekabetin Korunması Hakkında Kanun'un "Delillerin Toplanması" başlıklı 15. maddesine yeni bir fıkra eklenmiştir.⁵

Aşağıda "Rekabet Hukukunda Deliller ve İspat" konusunu bu değişiklikler ışığında ele almaya çalışacağım.

I. Rekabet Hukuku Soruşturmalarının "Yargı Benzeri" Niteliği

Yargı faaliyeti tanımlarken kullanılan ölçütlerden biri "organik" (veya "şekli") ölçüttür ki, bu ölçüte göre bir faaliyetin yargı faaliyeti sayılması için bağımsız mahkemeler tarafından yerine getirilmesi gerekir. Bu tanımlamayı tamamlamak için kullanılan "maddi" ölçüte göre ise, mahkemelerin bütün faaliyetleri yargı faaliyeti değildir; sadece hukuk kurallarının bağımsız mahkemeler tarafından somut olaylara uygulanması halinde bir yargı faaliyeti vardır. Bu ölçüte göre, hakimlerin bir davayı veya çekişmesiz yargı işini görmesi ve hüküm vermesi yargı faaliyetine dahildir. Kalem işlerinin yürütülmesi ve yazı işleri personelinin yönetimi gibi işler ise yargı faaliyeti kapsamında dışındadır.⁶

İdare faaliyeti de, yargı faaliyetine benzer şekilde "organik" ve "maddi" ölçütlere göre tanımlanmaktadır. Buna göre, kural olarak, bir irade açıklamasının idari işlem sayılması için idare tarafından yapılması (organik ölçüt) ve kamu gücünü kullanarak, tek taraflı olarak yapılan bu işlemin kişilerin veya nesnelere hukuki durumunu etkilemesi (maddi ölçüt) gerekir.⁷

Bazı hallerde ise, idari teşkilat içinde yer alan kurumların, hukuk kurallarını somut olaylara uygulanması söz konusu olmaktadır ki, bu son halde, İngilizce konuşan devletlerin hukukunda "yargı benzeri" (quasi-judicial) diye anılan bir idari işlem grubu ile karşılaşmaktadır.⁸ Özellikle maddi olayların ortaya çıkartılmasına ilişkin bir tahkikat aşaması sonunda hukuk kurallarının somut olaya uygulanması ve ilgililerin hukuki durumunu etkileyen bir birel işlem yapılması ile sonuçlanan bu işlemler bu gruptadır. Disiplin işlemleri bu tür işlemlerin tipik örneğidir. Türk hukukunda, örneğin Türk Patent Enstitüsü'nün marka tescili başvurularına yapılan itirazlar hakkında verdiği kararlar (556 s.

⁵ Bazı Kanunlarda ve Milli Piyango İdaresi Genel Müdürlüğü Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararıyla Değişiklik Yapılması Hakkında (4971 sayılı) Kanun, *Resmî Gazete*, 15 Ağustos 2003, sayı: 25200, m. 25.

⁶ Ezcümle bkz. Baki Kuru, *Hukuk Muhakemeleri Usulü*, Cilt I, 6. Bası (İstanbul: Demir-Demir, 2001), s. 2-3.

⁷ Ezcümle bkz. Bahtiyar Akyılmaz, *İdari Usul İlkeleri Işığında İdari İşlemin Yapılış Usulü* (Ankara: Yetkin, 2000), s. 30-31.

⁸ Bkz. *Black's Law Dictionary*, 7. Bası (St. Paul: West Group, 1999), "quasi-judicial" maddesi.

KHK m. 34-36); bankaların yönetimin ve denetiminin Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu'na devredilmesine ilişkin Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu kararları (Bankacılık Kanunu m. 106-110; eski Bankalar Kanunu m. 14 - 16) ve Sermaye Piyasası Kurulu'nun, Sermaye Piyasası Kanunu'na aykırılık halinde ilgilinin savunmasını aldıktan sonra idari para cezası vermesi (Sermaye Piyasası Kanunu m. 47/A) yargı benzeri faaliyetler arasındadır.

Yargı benzeri faaliyetler, ilgililere, haklarının korunması bakımından, tam ve mükemmel bir yargılamanın sunduğu bütün olanakları sunmaz. Bu olanaklar ancak mahkemelerde geçerli olan ayrıntılı usul hükümleri ve bağımsız hakimlerin varlığı ile sağlanabilir. Buna rağmen, yargı benzeri faaliyetlerle yargı faaliyeti arasındaki yakınlık dolayısıyla, yargı benzeri işlemler yapan idarenin, yargılama hukukunda geçerli olan bazı temel kurallara, “yargılama hukuku güvenceleri”ne⁹ uygun hareket etmesi gerekir.

Örneğin kararların gerekçeli olması, “şüpheden sanık yararlanır” kuralı ve ilgiliye dinlenilme hakkı tanınması, yargı benzeri faaliyetlerde de uygulanması gereken yargılama hukuku güvenceleri arasındadır. Yargı benzeri idari işlemler idari yargı denetimine tabidirler. Yargılama hukuku güvencelerine uyulmadan yapılan yargı benzeri işlemler “usul-şekil sakatlığı” sebebiyle iptal edilebilirler.¹⁰

II. Rekabet Hukuku Soruşturmalarında Delillerin Toplanması

Rekabet Kurulu'nun rekabet hukuku ihlallerine ilişkin inceleme, araştırma ve kararları, rekabet ihlali iddiaları veya şüphesi üzerine somut maddi olayların soruşturulması sonucunda ortaya çıkarılan somut olaya rekabet hukuku kurallarının (yaptırımlarının) uygulanmasına ilişkin bulunmaktadır. Rekabet hukuku ihlallerine ilişkin işlemler, bu özellikleri ile yargı benzeri işlemler arasında yer almaktadır.¹¹ Bu nedenle, rekabet hukuku ihlallerine ilişkin kararların sağlığı açısından Rekabet Kurulu'nun inceleme ve araştırmalarında uygulanan usul

⁹ Ezcümle bkz. Ali Cem Budak, *Medeni Usul Hukukunda Üçüncü Kişilerin Haklarının Korunması* (İstanbul: Beta, 2000), s. 3-6.

¹⁰ Bkz. Akynılmaz, *İdari Usul İlkeleri Işığında İdari İşlemin Yapılış Usulü*, s. 148.

¹¹ Bkz. Alberto J. Gil Ibáñez, *The Administrative Supervision and Enforcement of EC Law: Powers, Procedures and Limits* (Oxford: Hart Publishing, 1999), s. 75. Bu nedenle, Rekabet Kurulu'nun “yarı yargılama organı” olduğu ifade edilmiştir: bkz. Ejder Yılmaz, “Rekabet Kanunu Uygulamasında Usul ve İspat Sorunları”, *Rekabet Kurumu Perşembe Konferansları*, Kasım 1999, s. 79-131, s. 112 (soru ve cevap bölümü); Pelin Uyanık, *Rekabet Hukuku Açısından Delil* (Ankara: Rekabet Kurumu, 2001) s. 7-9.

kurallarının yargılama hukuku güvenceleri ışığında yorumlanması ve uygulanması gereklidir.¹²

Gerek Rekabet Kurulu'nun kararlarında, gerekse Avrupa Topluluğu Adalet Divanı'nın Komisyonun rekabet soruşturmaları dolayısıyla verdiği kararlarda, yargılama hukuku güvencelerinin gözetilmesi gerekliliği vurgulanmaktadır. Bu kararların bir çoğu rekabet soruşturmalarında delillerin toplanması ile ilgilidir.

Rekabetin Korunması Hakkında Kanun, Rekabet Kurulu'na, rekabet ihlallerinin araştırılması konusunda geniş yetkiler tanımaktadır. "Bilgi İsteme" başlıklı 14. maddeye göre:

Kurul, bu Kanunun kendisine verdiği görevleri yerine getirirken, gerekli gördüğü her türlü bilgiyi tüm kamu kurum ve kuruluşlarından, teşebbüslerden ve teşebbüs birliklerinden isteyebilir. / Bu makamlar, teşebbüsler ve teşebbüs birliklerinin yetkilileri istenen bilgileri Kurulun belirleyeceği süre içinde vermek zorundadır.

Rekabet Kanunu'un (son fıkrası 2003 yılında 4971 sayılı Kanun'la eklenen) "Yerinde İnceleme" başlıklı 15. maddesine göre ise:

Kurul, bu Kanunun kendisine verdiği görevleri yerine getirirken gerekli gördüğü hallerde, teşebbüs ve teşebbüs birliklerinde incelemelerde bulunabilir. Bu amaçla teşebbüslerin veya teşebbüs birliklerinin: / (a) Defterlerini, her türlü evrak ve belgelerini inceleyebilir ve gerekirse suretlerini alabilir, / (b) Belirli konularda yazılı veya sözlü açıklama isteyebilir, / (c) Teşebbüslerin her türlü mal varlığına ilişkin mahallinde incelemeler yapabilir. / İnceleme, Kurul emrinde çalışan uzmanlar tarafından yapılır. Uzmanlar incelemeye giderken yanlarında incelemenin konusunu, amacını ve yanlış bilgi verilmesi halinde idarî para cezası uygulanacağını gösteren bir yetki belgesi bulundurlar. / **İlgililer istenen bilgi, belge, defter ve sair vasıtaların suretlerini vermekle yükümlüdür. Yerinde incelemenin engellenmesi veya engellenme olasılığının bulunması durumunda sulh ceza hakimi kararı ile yerinde inceleme yapılır.**

Rekabet Kanunu'nun "bilgi isteme" ve "yerinde inceleme" hakkındaki bu hükümlerinin uygulanması ile ilgili ayrıntıları düzenlemek üzere bir yönetmelik taslağı hazırlanmıştır.¹³

¹² Bkz. Hanns Peter Nehl, *Principles of Administrative Procedure in EC Law* (Oxford: Hart Publishing, 1999), s. 56-57.

¹³ 4054 Sayılı Rekabetin Korunması Hakkında Kanun 14 ve 15'inci Maddelerinin Uygulanmasına İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Taslak Yönetmelik, Rekabet Kurumu: Kasım 2003.

Rekabet soruşturmalarında delillerin toplanması hakkındaki düzenlemelere yürürlükten kalkan 17/62 sayılı Rekabet Hukuku Tüzüğü'nün m. 11, f. 4, m. 12, f. 2 ve m. 14 hükümlerinde de rastlanmakta idi. 2003/1 sayılı Tüzük, bu hükümleri daha da geliştirmiştir. Bu değişikliklerin başlıcaları şöyledir:

- 2003/1 sayılı Tüzüğü'nün (17/62 sayılı Tüzüğü'nün m. 11, f. 4 hükmüne karşılık gelen) m. 18, f.4 hükmüne göre, Komisyon tarafından kendisinden bilgi talep edilen kurum veya kuruluşların yetkilileri (ki, bu yetkililer arasına ilgili kurum ve kuruluşları temsil eden avukatlar da dahil edilmiştir), temsil ettikleri kurum veya kuruluş adına verdikleri bilginin hakikate uygun ve eksiksiz olmasından kişisel olarak sorumlu tutulmaktadır.¹⁴
- 2003/1 sayılı Tüzüğü'nün 19. maddesine göre, Komisyon yetkilileri rekabet soruşturması sırasında, soruşturma ile doğrudan doğruya ilgili olmayan kişilerin sözlü ifadelerine de, bu kişilerin ifade vermeyi gönüllü olarak kabul etmeleri halinde, başvurabilecektir.¹⁵
- 2003/1 sayılı Tüzüğü'nün (17/62 sayılı Tüzüğü'nün m. 14 hükmüne karşılık gelen) m. 20, fıkra 1, "e" bendi hükmüne göre, Komisyon yetkilileri, rekabet soruşturmaları sırasında ilgili teşebbüs veya teşebbüs birliklerinin temsilcilerine ve çalışanlarına sorular yönelmek ve bu sorulara verilen cevapları kayıt altına alabilmek¹⁶ konusunda da yetkili kılınmışlardır.¹⁷
- 2003/1 sayılı Tüzüğü'nün 21. maddesine göre, Komisyon yetkilileri, ilgili Üye Devletin yargı makamlarının iznini almak kaydıyla, rekabet soruşturmasına konu olan teşebbüs ve teşebbüs birlikleri dışındaki kişi ve kuruluşların taşınmazlarında ve taşıt araçlarında da "yerinde inceleme" yapmak yetkisine sahiptirler. Bu meyanda, özellikle ilgili teşebbüs ve teşebbüs birliklerinin yöneticilerinin ve çalışanlarının konutlarında da yerinde inceleme yapılmasına olanak verilmiştir.

¹⁴ Aynı 18. madde (5. ve 6. fıkralarında) soruşturma sırasında Komisyon ile milli rekabet kurumları arasındaki işbirliğini geliştiren ayrıntılı hükümlere de yer vermektedir.

¹⁵ Bu ifadeler alınırken, Komisyon yetkilileri, ilgili kişiye soruşturmanın hukuki sebebi ve amacı hakkında bilgi vermek ve ifadenin ancak gönüllü olarak alınabileceğini hatırlatmak yükümlülüğündedirler. İfadelerin yüz yüze alınması mümkün olduğu gibi, telefon veya e-posta gibi iletişim araçlarına başvurularak alınması ve kaydedilmesi de mümkündür. İfadelerin kaydedilmesi halinde kayıtlar ilgiliye verilecek ve bu kayıtlar üzerinde düzeltmeler yapılması ile ilgili bildirimlerini de kayda geçirecektir. (773/2004 sayılı Tüzük m. 3).

¹⁶ Ayrıca bkz. 773/2004 sayılı Komisyon Tüzüğü m. 4.

¹⁷ Aynı 20. madde (5 ila 8. fıkralarında) soruşturma sırasında Komisyon ile milli mahkemeler ve rekabet kurumları arasındaki işbirliğini geliştiren ayrıntılı hükümlere de yer vermektedir.

- 2003/1 sayılı Tüzüğün (17/62 sayılı Tüzüğün m. 12, f. 2 hükmüne karşılık gelen) m. 17, f.1 hükmüne göre, Komisyonun belirli bir sektör hakkında yapabileceği genel incelemeler, belirli bir “anlaşma türüne” özgü olmak üzere birden fazla sektöre yayılacak şekilde genişletilebilmekte ve bu durumda da, bütün ilgililer kendilerinden talep edilen bilgi ve belgeleri sunmak yükümlülüğünde bulunmaktadır.

* * *

Delillerin toplanması hakkındaki bu geniş yetkiler kullanılırken yargılama hukuku güvencelerinin ihlal edilmemesine özen gösterilmelidir.¹⁸ Yargılama hukuku güvencelerine ilişkin olarak 62/17 sayılı Tüzük döneminde Adalet Divanı kararları ve doktrinde ifadesini bulan ilke ve kuralların bir bölümü, şimdi 773/2004 sayılı Komisyon Tüzüğü ile pozitif düzenlemeye kavuşmuş bulunmaktadır. Bu ilke ve kuralların başlıcaları şöyledir:

1. İlgililere Soruşturmanın Konusu ve Amacı Hakkında Bilgi Vermesi

Adalet Divanı'nın kararlarına göre, Komisyon, teşebbüslerden bilgi talep ederken, ilgili teşebbüsün savunma hakkını gereği gibi kullanmasına imkân vermek için, yapılan soruşturmanın konusu ve amacı hakkında yeterli bilgi vermelidir.¹⁹ RK m. 15, f. 2'de de rekabet hukuku ihlalleri hakkında önaraştırma veya soruşturma yapan uzmanların “incelemeye giderken yanlarında incelemenin konusunu, amacını (...) gösteren bir yetki belgesi bulundur”ması gerektiği hükmü yer almaktadır. Bu hükmün, ilgilinin savunma hakkı ile ilgili diğer RK hükümleri (m. 43, f. 2, m. 44, f. 2 ve 3) ile birlikte değerlendirilmesi gerekir. Rekabet Kurulu'na göre, bu bilgi verme gereği, daha önaraştırma aşamasında, Kurul'un elinde olan bütün bilgilerin ilgiliye aktarılması gereği şeklinde anlaşılmalıdır. Önaraştırma aşamasında ilgili teşebbüse soruşturmanın konusu ve amacının ne olduğunu bildirmek, başka bir ifadeyle hangi olay dolayısıyla ve hangi kanun hükmünü ihlal etmekle itham edildiğini açıklamak yeterlidir. Bu konuda Rekabet Kurulu'nun İzmir Ticaret Odası - Akçansa Çimento Sanayi ve Ticaret A.Ş. ve diğerleri soruşturmasındaki kararı²⁰ yol göstericidir:

¹⁸ Bkz. Nehl, *Principles of Administrative Procedure in EC Law*, s. 71-73; Hasan Hüseyin Ünlü, *Rekabet Hukuku Soruşturmalarında Taraf Kavramı ve Tarafların Hakları* (Ankara: Rekabet Kurumu, 2001), s. 35 – 43.

¹⁹ Ezcümle bkz. Hoechst AG v. Commission of the European Communities, Case 46/87 – 227/88, *European Court Reports* 1989, s. 2859 vd., kenar no. 29.

²⁰ Rekabet Kurulu'nun İzmir Ticaret Odası v. Akçansa Çimento Sanayi ve Ticaret A.Ş. ve diğerleri hakkındaki 99-30/276-166 (a) sayılı kararı, kenar no. 3.5 (*Resmi Gazete* 6 Ekim 2000, sayı 24192).

4054 sayılı Kanun'un savunma hakkına ilişkin hükümleri 43, 44 ve 45'inci maddelerle sınırlı değildir. 46 ve 47'inci maddelerde de sözlü savunma hakkı düzenlenmektedir. Savunma hakkının ihlal edilmemesi ilkesi çerçevesinde, önaraştırma ile başlayan inceleme sürecinde meydana gelebilecek gelişmelere bağlı olarak incelemenin değişik safhalarında, taraflara müteakip defalar savunma hakkı tanınmaktadır.

Bu haklardan ilki, önaraştırma sonunda verilen savunma hakkıdır. Ardından soruşturma safhasının sonunda hazırlanan rapor taraflara sunulmakta ve ikinci kez savunma yapmaları istenilmektedir. Soruşturma raporunda yer alan hususlara karşı yapılan savunmalar raportörlerce değerlendirildikten sonra, söz konusu değerlendirme hakkında da görüşlerini bildirmeleri için taraflara üçüncü bir fırsat tanınmaktadır. Adına savunma hakkı denilmemiş olmakla birlikte, soruşturma safhasının sonunda taraflarca yapılan savunmalar hakkında raportörlerce verilen ek görüşe karşı 1 ay içerisinde verilen cevap da, özü itibarıyla savunma hakkı çerçevesinde mütalaa edilmelidir. Yasa bununla da yetinmeyip, taraflara bir de sözlü savunma hakkı öngörmüştür. Diğer bir ifadeyle, önaraştırma ile başlayıp nihai kararla sonuçlanan inceleme sürecinde, tarafların isterlerse değerlendirebilecekleri, şekli anlamda, dört savunma ya da cevap hakları vardır.

Ayrıca, Kanun'un 44'üncü maddesinde yer alan, "Kurul'un soruşturma safhasında, bu Kanun'u ihlal ettiği iddia edilen kişi veya kişiler, kararı etkileyebilecek her türlü bilgi ve delili her zaman Kurula sunabilirler" hükmü özü itibarıyla, soruşturma safhasının sonuna kadar, taraflara sınırsız bir savunma hakkı tanınmaktadır. Bu yolla taraflar kararı etkileyebilecek her türlü bilgi ve belgeyi, soruşturma safhasının sonuna kadar istedikleri zaman sunabilmektedirler.

4054 sayılı Kanun'un bu konudaki yaklaşımını, savunma hakkıyla ilgili olarak diğer maddelerde yer verilen hükümler çerçevesinde değerlendirmek gerekmektedir. Ayrıntılı düzenlemeler bir yana, taraflar açısından savunma hakkı yönüyle en önemli güvence, 44'üncü maddenin: "Kurul, tarafları bilgilendirmediği ve savunma hakkı vermediği konuları kararlarına dayanak yapamaz." hükmüyle getirilmiştir.

Tarafların savunma haklarının gerektiği gibi uygulanabilmesine yönelik olarak getirilen bu kadar geniş olanaklar karşısında, ayrıca her yeni iddia için 43'üncü maddeye geri dönülmesi, Kanun'da savunma hakları ile ilgili olarak var olduğu iddia edilen genel bir ilkenin uygulanmasını değil, hiç bir inceleme yapılmamışçasına yeni bir sürecin başlatılması anlamına gelecektir ki; bu durumda 4054 sayılı Kanun açıkça uygulanamaz hale gelecek ve Yasada öngörülen yaptırımların bir anlamı kalmayacaktır.

Yürürlükteki Kanunlarımızın hemen hemen hiç birisinde rastlanılmayacak bir şekilde, 4054 sayılı Kanun, tarafların savunma haklarının ihlal edilmemesi anlayışı doğrultusunda, başlatılan bir inceleme içinde yer alan maddi anlamda birbirinden ayrılabilir her sürecin sonunda taraflara savunma hakkı tanımış, dolayısıyla süreç içerisindeki gelişmelerden tarafların bilgilendirilmesi esasını getirmiştir. Bununla da

yetinmeyerek, tarafların bilgilendirilmediği ve savunma hakkı verilmediği konuların kararlara dayanak teşkil edemeyeceğini belirtmek suretiyle, taraflara, nihai kararın yargısal denetiminde etkili olabilecek çok önemli bir fırsat daha tanımıştır. Ayrıca Kanun'un 45'inci maddesinde, makul sebeplerin bulunması halinde öngörülen sürelerin bir katına kadar uzatılabileceği belirtilmektedir.

Savunma hakkının bu kadar titizlikle düzenlenmesi ve gerektiğinde verilen sürelerin uzatılabilmesi, soruşturmanın ilerleyen safhalarında ortaya çıkabilecek ve Kurul kararını etkileyebilecek yeni olgular ve bunlara dayalı yeni iddialar hakkında da tarafların bilgilendirilmesi ve savunma yapmalarının sağlanmasına yöneliktir. Nitekim soruşturmanın ilerleyen safhalarında yeni maddi olguların ve bunlara bağlı yeni iddiaların ortaya çıkması karşısında, 44'üncü maddenin, "Kurul tarafları bilgilendirmediği ve savunma hakkı vermediği konuları kararlarına dayanak yapamaz" hükmünün uygulamaya geçirilmesi, ancak bu safhalarda da taraflara savunma yapma şansının tanınmasına bağlı olacaktır.

Bu noktada kaç kez savunma istenildiği değil, taraflara gerçek anlamda savunma hakkının tanınıp tanınmadığı ve gerçek anlamda savunma hakkı tanımaktan ne anlaşılması gerektiği önem kazanmaktadır. Bu çerçevede Kanun'un 43'üncü maddesinde ilk yazılı savunma ile ilgili olarak yer verilen, "iddiaların türü ve niteliği hakkında yeterli bilginin gönderilmesi" ilkesinin, hem tarafların savunma haklarının korunmasını hem de Kanun'un uygulanamaz hale gelmesinin önlenmesini sağlayacak şekilde, diğer yazılı savunmalarda da uygulanması doğrultusunda taraflar lehine genişletilerek yorumlanması gerekmektedir. Bu ilkenin diğer yazılı savunma haklarında da uygulanması gerektiği konusunda zaten bir şüphe yoktur. Dolayısıyla, bir kere bile olsa herhangi bir iddia hakkında "yeterli bilgi gönderilerek" savunma istenmesi durumunda, tarafların savunma hakkının kısıtlandığından söz etmek mümkün değildir.

Yine Rekabet Kurulu'na göre, örneğin birden fazla teşebbüs hakkında yürütülen önaraştırmada teşebbüslerin anlaşma veya uyumlu eylem içinde olduklarına ilişkin bir iddia veya tespit yoksa, her teşebbüse yalnızca kendisi hakkındaki araştırmanın konusu ve amacı hakkında bilgi vermek yeterlidir:

"Soruşturma Raporu, 11 bölümden oluşmaktadır. Raporu haklarında soruşturma yürütülen rakip teşebbüslerin benzer eylemleri gerçekleştirmelerine rağmen, bunu bir anlaşma ile ya da uyumlu eylem şeklinde yaptıklarına dair bir tespit veya bir iddia bulunmamaktadır. Bu nedenle her teşebbüse ihlal içeren kendi eylemleriyle ilgili bölümler gönderilmiştir. Soruşturma kapsamındaki diğer teşebbüslerin ihlal ve eylemleriyle ilgili bölümlerin gönderilmemesi savunma hakkını kısıtlamamaktadır. Kaldı ki; Kanun'un 44 üncü maddesinin ikinci fıkrasına göre haklarında soruşturmaya başlanan tarafların sözlü savunma hakkını kullanma taleplerine kadar Kurum

bünyesinde kendileri ile ilgili düzenlenmiş her türlü evrakın ve mümkünse elde edilmiş olan her türlü delilin bir nüshasının verilmesini talep edebilme hakları da vardır.”²¹

2. İlgililerin İkrarda Bulunmaya Zorlanmaması

Adalet Divanı, savunma hakkına saygı gösterilmesinin Komisyonun rekabet hukuku soruşturmalarında önaraştırma aşamasından itibaren dikkate alınması gereken bir ilke olduğunu; bu bağlamda, Komisyona araştırmalarında yardımcı olmak ödevi altındaki ilgililerin bir rekabet hukuku ihlalini gerçekleştirdiklerine ilişkin (ikrar niteliğindeki) bilgileri Komisyona sunmak zorunda olmadıklarını kabul etmiştir.²²

Ancak, Komisyon’unun, ilgiliden somut bir belge talep etmesi halinde, bu belge suçun ikrarına ilişkin ifadeler içerse bile, ilgili istenilen belgeyi vermekten kaçınmaz.²³

3. İlgililere Dinlenme Hakkının Tanınması

Rekabet hukuku soruşturmalarında gerek rekabet hukukunu ihlal ettiği iddia edilen, gerekse rekabet hukuku ihlalinin zarar gördüğü iddiasıyla şikâyette bulunan ilgililere²⁴ dinlenme hakkı tanınması gerekir. 733/2004 sayılı Komisyon Tüzüğünde, dinlenme hakkı kapsamında, ilgililerin rekabet hukuku ihlali iddiaları hakkında diğer ilgililerce yapılan savunmalar hakkında bilgilendirilme ve bu savunmalara karşı yazılı ve sözlü beyanlarda bulunabilme ve sözlü savunma toplantılarına katılma hakları ayrıntılı hükümlerle düzenlenmiştir.

Bu hükümler, hakkında soruşturma açılan teşebbüs ve teşebbüs birlikleri yanında, 2003/1 sayılı Konsey Tüzüğünde (m. 7, fıkra 2) kendilerine “meşru menfaatlerini göstermek” kaydıyla şikâyette bulunmak hakkı tanınan ilgililerin de dinlenme hakkını güvence altına almaktadır.²⁵ İşte bu dinlenme hakkının, uygun şekilde delil göstermek hakkını da içermektedir. Başka bir ifadeyle, rekabet

²¹ Rekabet Kurulu’nun İstanbul Gıda Toptancı Tüccarları Derneği - Benckiser Temizlik Malzemesi Sanayi ve Ticaret A.Ş. ve diğerleri hakkındaki 99-53/575-365 sayılı kararı, kenar no. H-2 (www.rekabet.gov.tr).

²² Bkz. *Société Générale v. Commission of the European Communities*; Case T-34/93; *European Court Reports* 1995 II, s.545 vd., kenar no. 73-74; *Solvay & Cie v. Commission of the European Communities*, *European Court Reports* 1989, s. 3355.

²³ Bkz. İsmail Atalay Yolcu, *4054 Sayılı Rekabetin Korunması Hakkında Kanun’da Yer Verilen Soruşturma Prosedürünün ve Uygulamada Karşılaşılan Usul Sorunlarının AB Hukuku Bağlamında Değerlendirilmesi*, (Ankara: Rekabet Kurumu 2003), s. 49.

²⁴ Rekabet soruşturmalarında “taraf” kavramı bkz. Ünlü, *Rekabet Hukuku Soruşturmasında Taraf Kavramı ve Tarafların Hakları*, s. 1-20; “ihbarda bulunan” ile “şikâyetçi” arasındaki farklar için bkz. age. s. 18.

²⁵ Bkz. 2003/1 sayılı Konsey Tüzüğü m. 27, fıkra 1, 3 ve 4; 773/2004 sayılı Komisyon Tüzüğü m. 5-14.

hukuku makamları, rekabet hukukunu ihlal ettiği iddia edilen ve rekabet hukuku ihlalinden zarar gördüğü iddiasıyla şikâyetle bulunan ilgililere delil göstermek (mesela yeni belgeler sunmak, iddialar ile ilgisi bulunan kişileri tanık göstermek) hakkını tanımadan karar vermemelidir.

4. Soruşturma ile İlgili Bilgi ve Belgelere Ulaşma Hakkının Tanınması²⁶

Rekabet hukuku soruşturmalarında gerek rekabet hukukunu ihlal ettiği iddia edilen, gerekse rekabet hukuku ihlalinden zarar gördüğü iddiasıyla şikâyetle bulunan ilgililere soruşturma ile ilgili bilgi ve belgelere ulaşma hakkının tanınması gerekir. 733/2004 sayılı Komisyon Tüzüğünde, ilgililerin soruşturma ile ilgili bilgi ve belgelere ulaşma hakkı da ayrıntılı olarak düzenlenmiştir.²⁷

Soruşturma ile ilgili bilgi ve belgelere ulaşma hakkı tanınırken, diğer ilgililerin gizli bilgilerinin ve ticari sırlarının korunmasına özen gösterilmesi gerektiği Adalet Divanı içtihatlarında kabul edilmiş idi.²⁸ 2003/1 sayılı Konsey Tüzüğü m. 27, fıkra 2’de ifade edilmiş olan bu kural da şimdi 733/2004 sayılı Komisyon Tüzüğü’nün 16. maddesinde ayrıntılı pozitif düzenlemeye kavuşturulmuş bulunmaktadır. Bu düzenlemeye göre, gizli veya ticari sır içeren bilgi ve belgeler Komisyon tarafından üçüncü kişilere verilmeyecektir. İlgililerin gizlilik hükümlerinden yaralanabilmeleri için, kendi istekleri ile veya Komisyon’un verdiği süre içinde, Komisyona verilen bilgi ve belgelerin gizli tutulması gereken bölümler içerdiğini gerekçeleri ile birlikte ileri sürmeleri gereklidir. Bu durumda Komisyon, gizli bilgi veya ticari sır niteliğindeki kısımları belge ve kayıtlardan çıkararak, diğer ilgililere, bu belge ve kayıtların “gizlilik içermeyen” özetlerini verecektir.

²⁶ Bkz. Yolcu, *4054 Sayılı Rekabetin Korunması Hakkında Kanun’da Yer Verilen Soruşturma Prosedürünün ve Uygulamada Karşılaşılan Usul Sorunlarının AB Hukuku Bağlamında Değerlendirilmesi*, s. 58-64; Hasan Hüseyin Ünlü, *Rekabet Hukuku Soruşturmalarında Taraf Kavramı ve Tarafların Hakları*, s. 58-65.

²⁷ Bkz. 2003/1 sayılı Konsey Tüzüğü m. 27, fıkra 2; 773/2004 sayılı Komisyon Tüzüğü m. 8, 15-16.

²⁸ “Ticari sır” ve “gizli bilgi” ayrımı, gizliliği daha önemli olan bilgileri, daha az önemli gizli bilgilerden ayırmak için kullanılmaktadır; bkz. Yolcu, *4054 Sayılı Rekabetin Korunması Hakkında Kanun’da Yer Verilen Soruşturma Prosedürünün ve Uygulamada Karşılaşılan Usul Sorunlarının AB Hukuku Bağlamında Değerlendirilmesi*, s. 64-65.

5. Hukuka Aykırı Delillerin Karara Esas Alınmaması

AT müktesebatına uyum çalışmaları sırasında 2001 yılında 4709 sayılı Kanun ile Anayasa'mızın 38. maddesine 6. fıkraya olarak eklenen hükme göre, "kanuna aykırı olarak elde edilmiş bulgular, delil olarak kullanılamaz". Bu hükümde kullanılan "kanuna aykırılık" ifadesini (örneğin HUMK m. 428, bent 1'in yorumunda olduğu gibi) geniş anlamda, "hukuka aykırılık" olarak anlamak gerekir. Bu nedenle, Anayasamızın öngördüğü delil yasağı sadece kanun hükümlerinin ihlal edilmiş olması halinde değil, Anayasa, Türkiye'nin taraf olduğu milletlerarası antlaşmalar, kanun hükmünde kararname, tüzük ve yönetmelikler gibi hukuk kurallarının ihlali halinde de uygulanır.

Yargılama hukuku güvenceleri arasında yer alan bu Anayasa hükmü, mahkemeler önünde yapılan yargılamada olduğu gibi, yargı-benzeri niteliği olan rekabet hukuku soruşturmalarında da uygulanmalıdır.²⁹ Bu nedenle, rekabet makamlarının hukuka aykırı olarak elde ettikleri deliller rekabet soruşturmalarında da dikkate alınmaz. Örneğin, rekabet uzmanı sıfatı olmayan görevliler tarafından yapılan veya uzmanların, ilgilileri incelemenin konusu ve amacı hakkında yazılı olarak bilgilendirilmeden yaptıkları yerinde inceleme sırasında toplanan (RK m. 15, f. 2) ya da avukatın dosyaları veya müvekkili ile olan yazışmalarına el konulması yoluyla (Avukatlık Kanunu m. 36) elde edilen bilgiler rekabet kurulu kararlarına esas alınmaz.

6. Yerinde İnceleme Yetkisinin Kullanılmasında Hükümlerinin Kıyasen Uygulanması

Arama

RK m. 15'te düzenlenen yerinde inceleme yetkisinin kullanılması, kıyasen ceza yargılaması hukukundaki "arama" hükümlerine (CMUK m. 94 - 102) tabi tutulmalıdır.³⁰ Özellikle 4971 sayılı Kanun'la yapılan değişiklikle m. 15'in son fıkrasına eklenen "yerinde incelemenin engellenmesi veya engellenme olasılığının bulunması durumunda sulh ceza hakimi kararı ile yerinde inceleme yapılır" hükmünden sonra, yerinde inceleme ile arama arasındaki benzerlik daha da artmıştır.

Bu benzerliğin sonucu olarak, Rekabet Kurulu'nun yerinde inceleme yetkisi ancak, rekabet ihlali hakkında somut bir şüphenin bulunduğu hallerde başvurulabilecek

²⁹ Bkz. Bahri Öztürk / Mustafa Ruhan Erdem / Veli Özer Özbek, *Uygulamalı Ceza Muhakemesi Hukuku*, 8. Bası (Ankara: Seçkin, 2004), s. 511.

³⁰ Bkz. Ejder Yılmaz, "Rekabet Hukukunda Deliller, Delillerin Toplanması ve Değerlendirilmesi Üzerine Düşünceler", *II. Rekabet Hukukunda Güncel Gelişmeler Sempozyumu*, Erciyes Üniversitesi İİBF, 9.4.2004; karşı. Yolcu, *4054 Sayılı Rekabetin Korunması Hakkında Kanun'da Yer Verilen Soruşturma Prosedürünün ve Uygulamada Karşılaşılan Usul Sorunlarının AB Hukuku Bağlamında Değerlendirilmesi*, s. 51-52.

bir yoldur.³¹ Yerinde inceleme yetkisinin kullanılmasında da, niteliğine uygun düştüğü ölçüde, “Adli ve Önleme Aramaları Yönetmeliği”nin hükümleri kıyasen uygulanabilir.³² Örneğin, bu Yönetmeliğin arama işlemi sırasında tutanağa bağlanması mecburiyetine ve

tutulacak tutanağın içeriğinin nasıl olması gerektiğine ilişkin hükümleri kıyasen yerinde inceleme usulünde de uygulanmalıdır.

* * *

Yargılama hukuku güvenceleri Türk hukukunda, rekabet ihlali soruşturmalarında hangi delillere başvurulabileceğine ilişkin RK m. 47, f. 5’in yorumunda da dikkate alınmalıdır; şöyle ki: RK m. 47, f. 5 sözlü savunmada ilgili tarafların Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanununun İkinci Babının Sekizinci Faslında düzenlenen her türlü “delil ve ispat vasıtasından”³³ yararlanabileceğini öngörmektedir. Oysa, HUMK’nun İkinci Babının Sekizinci Faslında yer alan delillerden yemin delilinin rekabet soruşturmalarında uygulanması mümkün değildir; yemin edecek kişi için cezayı gerektirecek hususlarda yemine teklif edilemeyeceğine ilişkin HUMK m. 352 hükmü ve yeminin ancak hakim tarafından icra ettirileceğini gösteren HUMK hükümleri (m. 339-342, 360, 361, 527) buna engeldir.³⁴

HUMK’nun ancak özel hukuk işlemlerinin tarafları (ve onların halefleri) arasında geçerli olan senetle ispat zorunluluğuna ilişkin hükümleri de (m. 287 vd.) rekabet soruşturmalarının mahiyeti ile bağdaşmadığı (“iddia makamı”nda yer alan Rekabet Kurulu, rekabeti sınırlayan hukuki muamelelerde taraf olamayacağı) için rekabet soruşturmalarında uygulama alanı bulmaz. Rekabet Kurulu bu hususu şöyle açıklamaktadır:

³¹ Yılmaz, ibid. Buradaki “somut şüphe”nin sadece bir esaslı şüphe sebebi anlamında olduğu, “somut delil” anlamında olmadığı gözden kaçırılmamalıdır. Çünkü, bizatihi yerinde incelemenin amacı “somut delil” bulmaktan ibarettir; bkz. Yolcu, *4054 Sayılı Rekabetin Korunması Hakkında Kanun’da Yer Verilen Soruşturma Prosedürünün ve Uygulamada Karşılaşılan Usul Sorunlarının AB Hukuku Bağlamında Değerlendirilmesi*, s. 41.

³² Adli ve Önleme Aramaları Yönetmeliği, *Resmi Gazete*, 1 Haziran 2005, sayı: 25832. (Tebliğin sunulduğu tarihte yürürlükte olan 2003 tarihli Adli ve Önleme Aramaları Yönetmeliği bu yeni yönetmelikle yürürlükten kaldırılmıştır.)

³³ Kanunun delil teriminden sonra “ispat vasıtası” sözcüğüne yer vermesi gereksizdir.

³⁴ Rekabet soruşturmalarında yemin deliline başvurulmasının uygun olmayacağı hakkında bkz. Yılmaz, “Rekabet Kanunu Uygulamasında Usul ve İspat Sorunları”, s. 102. AT Komisyonu’nun da rekabet soruşturmalarında yemin deliline başvurma yetkisi yoktur: Richard Whish, *Competition Law*, 4. Bası (Londra: Butterworths, 2001), s. 219; Uyanık, *Rekabet Hukuku Açısından Delil*, s. 33.

Rekabet Kanunu açısından 4. madde uyarınca yasaklanan anlaşmaların herhangi bir şekil şartına bağlı olması zorunluluğu bulunmamaktadır. Rekabet Hukuku'nun uygulanması bakımından önemli olan rekabetin sınırlanması veya rekabetin sınırlanma tehlikesidir.³⁵

Rekabet hukuku açısından teşebbüslerin rekabeti önlemeye yönelik niyetlerini herhangi bir şekilde ortaya koymaları, bu niyetin bir ifadesi olan taahhünamelerin 4054 sayılı Kanun'un ilgili hükümleri kapsamında değerlendirilmesi için yeterli bir delildir.³⁶

Yılmaz, yukarıdaki özellikleri dikkate alarak, RK m. 47, f. 5'te deliller bakımından HUMK'na yapılan atfın "rekabet hukukuna uyduğu oranda, kıyasen" şeklinde anlaşılması gerektiğini belirtmektedir.³⁷

Savunma hakkı ile ilgili başka bir Adalet Divanı kararına göre Komisyon, rekabet hukuku ihlallerini soruştururken, ilgili teşebbüsün kendi avukatı ile yaptığı yazışmaları inceleyemez; aksi takdirde ilgili teşebbüsün savunma hakkı ihlal edilmiş olur.³⁸ Ancak, aynı kararda, avukatın ilgili teşebbüse bir hizmet ilişkisi ile bağlı olması halinde, avukatla teşebbüs arasındaki yazışmaların gizliliğinin bulunmadığı kabul edilmiştir.³⁹ Haklı bir gerekçeye dayanmayan bu ayırımın yerinde olmadığı kanısındayım. Avukatın müvekkiline hizmet ilişkisi ile bağlı olmasının sır saklama yükümlülüğü ile bir ilgisi bulunmadığı için,⁴⁰ avukatla müvekkil arasındaki yazışmaların gizliliği, savunma hakkının bir gereği olarak, avukatın müvekkile bir hizmet sözleşmesi ile bağlı olduğu hallerde de kabul edilmelidir. Nitekim Türk Rekabet Kurulu uzmanlarının, yerinde inceleme

³⁵ Rekabet Kurulu'nun Ankara Altındağ Belediyesi - Ankara Motor Yenileme ve diğerleri hakkındaki 01-10/100-24 sayılı kararı kenar no. I.4.1 (www.rekabet.gov.tr).

³⁶ Rekabet Kurulu'nun Avcılar Un ve Unlu Mamuller Üretim ve Pazarlama Kooperatifi ve diğerleri hakkındaki 99-49/536-337 (a) sayılı kararı kenar no. D I ac (*Resmi Gazete* 4 Ekim 2000, sayı 24190).

³⁷ Yılmaz, "Rekabet Kanunu Uygulamasında Usul ve İspat Sorunları", s. 102.

³⁸ AM & S Europe Ltd. v. Commission of the European Communities, Case 155/79, *European Court Reports* 1982, s. 1575 vd., kenar no. 18-21.

³⁹ Aynı karar kenar no. 21-27. Adalet Divanı'nın bu kararına rağmen, dahili avukatın yazdığı mütalaaların gizli tutulabileceği ifade edilmiştir: Paul M. Taylor, *E.C. & U.K. Competition – Law & Practice* (Londra: Sweet & Maxwell, 1999), s. 258. Dahili avukatın, "bağımsız avukat"tan alınan görüşleri kendi hukuki mütalaasında yer vermesi ile ilgili ilginç bir karar için bkz. Hilti v. Commission Case T-30/89A (Yolcu, *4054 Sayılı Rekabetin Korunması Hakkında Kanun'da Yer Verilen Soruşturma Prosedürünün ve Uygulamada Karşılaşılan Usul Sorunlarının AB Hukuku Bağlamında Değerlendirilmesi*, s. 48).

⁴⁰ Örneğin bkz. Nejat Aday, *Avukatlık Hukukunun Genel Esasları* 2. Bası (İstanbul: Beta, 1997), s. 72-75.

yetkisini kullanırken ilgili teşebbüsün dahili hukuk müşavirinin odasında araştırma yapmaktan kaçındığı anlaşılmaktadır.⁴¹

III. Rekabet Hukuku İhlallerinin İspatında İspat Yükü

İspat, bir vakianın doğruluğuna hakimi inandırmak anlamına gelir. Bu anlamı ile ispat yalnızca yargılamada söz konusu olur. İspat terimini (yargı benzeri faaliyet kapsamında da olsa) bir vakianın doğruluğuna idarenin inandırılması için kullanmak doğru değildir. Gerçekten, trafik polisi bir sürücünün trafik kanunu ihlal ettiği kanaati ile trafik cezası verirken veya belediye imar müdürlüğü bir yapının imar mevzuatına aykırı inşa edilmekte olduğu sonucuna vararak inşaatın durdurulmasına karar verirken, belirli maddi vakıaların (sürücünün hangi süratle seyrettiği, inşaatın arazinin neresinde bulunduğu) gerçeğe uygunluğunu tespit eder. Bu vakıa tespitini yaparken ilgililere dinlenilme hakkı da tanıyabilir. Fakat bu türlü tespitler, iddia ve savunma arasındaki uyuşmazlığı çözümlenmeye yönelik yargılama süreci içinde bağımsız mahkemeler tarafından yapılan vakıa tespitlerinden farklıdır.

Rekabet Kurulu kararlarında, rekabet hukuku ihlallerinin tespiti ile ilgili olarak sık sık “ispat” ve “delil” terimleri kullanılmaktadır.⁴² Bu terimlerin kullanılması ifade kolaylığı sağlaması bakımından mazur görülebilirse de, ifade edilenin tam ve teknik anlamı ile ispat ve delil olmadığı gözden uzak tutulmamalıdır. Başka bir ifade ile, ispat ve deliller konuları ile ilgili olarak usul hukukunda geçerli olan kural ve ilkeler, idari işlemlerde ve bu arada yargı benzeri faaliyetlerde ancak niteliğine uygun düştüğü ölçüde uygulanır.

Bu bağlamda, rekabet hukuku soruşturmaları dolayısıyla kullanılan ve şimdi AT hukukunda 2003/1 sayılı Tüzüğü'nün 2. maddesinde yer verilen “ispat yükü” terimi,⁴³ usul hukukundaki ispat yükü ile aynı anlamda değildir.

⁴¹ Bkz. Rekabet Kurulu'nun Uluslararası Moda Yayıncılık - Hürriyet Gazetesi ve diğerleri hakkındaki 00-26/291-161 sayılı kararı, kenar no. 2.1.1.1 (*Resmi Gazete* 27 Haziran 2001, sayı 24445).

⁴² Örneğin, Rekabet Kurulu'nun SET-BİR ve diğerleri hakkındaki 00-11/109-54 sayılı kararı, kenar no. 40 – 41 (*Resmi Gazete* 17 Kasım 2000, sayı 24233); Ankara Motor Yenileme hakkındaki 01-10/100-24 sayılı kararı, kenar no. I-4-1 ve 2 (www.rekabet.gov.tr).

⁴³ 2003/1 sayılı Konsey Tüzüğü'nün 2. maddesinin çevirisi şöyledir: “Antlaşmanın 81. ve 82. maddeleri hakkındaki bir Topluluk soruşturması veya ulusal soruşturmada Antlaşmanın 81. veya 82. maddesinin ihlal edildiğini ispat yükü, ihlal iddiasında bulunan tarafa veya makama düşer. Antlaşmanın 81. maddesinin 3. fıkrasından yararlanmak isteyen teşebbüs veya teşebbüs birliği, o fıkranın şartlarının yerine getirildiğini ispat yükü altındadır.” (“In any national or Community proceedings for the application of Articles 81 and 82 of the Treaty, the burden of proving an infringement of Article 81(1) or of Article 82 of the Treaty shall rest on the party or the authority alleging the infringement. The undertaking or association of undertakings claiming the benefit of

İspat yükü kuralları, bir vakianın gerçek olup olmadığının ispat edilememiş olması halinde (belirsizlik halinde) hakimin hangi taraf lehine karar vereceğini gösteren kurallardır. Bu tanım dikkate alınca ispat yükü teriminin talihsiz bir terim olduğu; ispat yükünün esasen ne “ispat” ile ne de teknik anlamıyla “yük” ile bir ilgisinin bulunduğu ifade edilmiştir. Çünkü ispat yükü kuralları, delil gösterilmesi faaliyeti sona erdikten sonra (belirsizlik halinde) uygulama alanına gelir ve bu aşamada tarafların, aleyhlerine karar verilmesini önlemek için yerine getirebilecekleri bir usuli yük yoktur.⁴⁴

İspat yükü, medeni usul hukukuna özgü bir kavramdır.⁴⁵ Kamu gücü ile birey yararının karşılaştığı ceza yargılamasında ve idari yargılamadaki iptal davalarında maddi vakıaların ispat edilememesi (belirsizlik) halinde mahkeme sanık veya ilgili lehine karar verir. Aynı durum, kamu gücünün tek taraflı olarak kullanıldığı idari işlemlerde ve bu arada yargı benzeri faaliyetlerde de evleviyetle geçerlidir. Genel olarak bir idari makamın ilgili aleyhine karar verebilmesi (yukarıdaki örneklerde trafik cezası yazması veya inşaatı mühürlemesi) için, konumuz bakımından ise Rekabet Kurulu'nun bir teşebbüse rekabet hukuku yaptırımlarını uygulayabilmesi için, tespit ettiği vakıaların gerçek olduğuna ilişkin makul bir kuşkusunun kalmamış olması gerekir. Belirsizlik durumundan ilgili yararlanır.

IV. Uyumlu Eylem Karinesi

Rekabet hukukuna aykırılık teşkil eden uyumlu eylemler konusunda iki önemli sorunla karşılaşılır. Bu sorunlardan ilki ve esasa ilişkin olanı rekabeti sınırlama amacı taşıyan uyumlu eylemler ile rekabet hukukuna aykırılık teşkil etmeyen paralel davranışların birbirinden ayrılmasında karşımıza çıkar. Çünkü, belirli bir piyasada faaliyet gösteren teşebbüslerin benzer davranışlar içinde olmaları mutlaka rekabeti kısıtlayan bir uyumlu eylemin varlığını göstermez. Hatta, paralel davranış iktisadi rekabetin tabii bir sonucu olarak da karşımıza çıkabilir; tam rekabet piyasasında fiyatların belirli bir noktada belirlenmesi gibi. İşte uyumlu eylemler ile diğer paralel davranışların birbirinden ayrılmasında ekonomi biliminden (piyasa verilerinin analizinden) yararlanmak gerekecektir.⁴⁶

Article 81(3) of the Treaty shall bear the burden of proving that the conditions of that paragraph are fulfilled.”)

⁴⁴ Oğuz Atalay, *Medeni Usul Hukukunda Menfi Vakıaların İspatı* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 2001), s. 14.

⁴⁵ Nurullah Kunter, *Muhakeme Hukuku Dalı Olarak - Ceza Muhakemesi Hukuku*, 10. Bası (İstanbul: Beta, 1998), s. 553 (kenar no. 330).

⁴⁶ Bu konuda bkz. Ateş Akıncı, *Rekabetin Yatay Kısıtlanması*, doktora tezi (Ankara: Rekabet Kurumu, 2001), s. 141-174; Emel Badur, *Türk Rekabet Hukukunda Rekabeti Sınırlayıcı Anlaşmalar - Uyumlu Eylem ve Kararlar*, (Ankara: Rekabet Kurumu 2001), s. 64-69; Metin

Esasa ilişkin bu sorun ile bağlantılı olarak usule ilişkin ikinci bir sorunla karşılaşılır. Bir uyumlu eylemin ispatında ekonomik verilerden ne ölçüde yararlanılabilecektir? Gerçekten bir uyumlu eylemin ispatı iki unsurun ispatı ile olur: (1) Rakip teşebbüsler arasında bir sosyal temasın (“görüşme durumu”nun) varlığının ispatı; (2) piyasa hakkında yapılan iktisadi analizin uyumlu eylemin varlığını göstermesi. Şimdi, acaba, rakip teşebbüsler arasında bir sosyal temasın gerçekleştiği ispat edilememiş olmasına rağmen, sadece piyasa analizi sonucunda elde edilen ekonomik verilerden hareketle bir uyumlu eylemin işlendiği varsayılabilir mi? Rekabetin Korunması hakkında Kanun bu son soruya olumlu cevap vermekte ve rakip teşebbüs işletmecilerinin bir araya gelmiş oldukları ispat edilememiş olsa bile, mücerret ekonomik verilerden hareketle uyumlu eylemin işlendiğinin kabul edilebileceğini öngörmektedir.⁴⁷

Rekabetin Korunması hakkında Kanun’un bu konu ile ilgili 4. maddesinin 2. ve 3. fıkralarında yer alan uyumlu eylem karinesine göre “[rekabeti sınırlayıcı] bir anlaşmanın varlığının ispatlanamadığı durumlarda piyasadaki fiyat değişmelerinin veya arz ve talep dengesinin ya da teşebbüslerin faaliyet bölgelerinin, rekabetin engellendiği, bozulduğu veya kısıtlandığı piyasalardakine benzerlik göstermesi, teşebbüslerin uyumlu eylem içinde olduklarına karine teşkil eder. / Ekonomik ve rasyonel gerçeklere dayanmak koşuluyla taraflardan her biri uyumlu eylemde bulunmadığını ispatlayarak sorumluluktan kurtulabilir.”⁴⁸

Uygulamada zaman zaman bu hükmün, rekabet kısıtlamalarının tespiti bakımından ispat yüküne yer değiştiren bir hüküm olduğu ifade edilmekte ise de, kanımca böyle bir ifade doğru değildir. Çünkü kanundaki uyumlu eylem karinesi ispat yükü ile ilgili bulunmayıp, yalnızca uyumlu eylemin tespitinde hangi ölçütün

---

Topçuoğlu, *Rekabeti Kısıtlayan Teşebbüsler Arası İşbirliği Davranışları ve Hukuki Sonuçları*, doktora tezi (Ankara: Rekabet Kurumu, 2001), s. 200-203; Kerem Cem Sanlı, *Rekabetin Korunması hakkında Kanun’da Öngörülen Yasaklayıcı Hükümler ve Bu Hükümlere Aykırı Sözleşme ve Teşebbüs Birliği Kararlarının Geçersizliği*, doktora tezi (Ankara: Rekabet Kurumu, 2000), s. 78-83, 106-124.

⁴⁷ Uyumlu eylem karinesi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Cem Budak, “Rekabetin Korunması Hakkındaki 1992 tarihli Kanun Tasarısının Eleştirisi”, *Avrupa Topluluğu Rekabet Politikaları Hukuk Düzeni ve Türk Rekabet Kanunu Tasarısı*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Avrupa Topluluğu Enstitüsü, İstanbul Sanayi Odası ortak yayını, 1993), s. 125-161, s. 143.

⁴⁸ Avrupa Topluluğu hukukunda ise Rekabetin Korunması Hakkındaki Kanun’da yer alan uyumlu eylem karinesine benzer bir pozitif hukuk düzenlemesi yoktur; konunun halen belirsizliğini koruduğu ifade edilmektedir; bkz. Sanlı, *Rekabetin Korunması hakkında Kanun’da Öngörülen Yasaklayıcı Hükümler ve Bu Hükümlere Aykırı Sözleşme ve Teşebbüs Birliği Kararlarının Geçersizliği*, s. 80-81; konu ile ilgili çeşitli Adalet Divanı kararlarının tartışılması için bkz. Arif Esin, *Rekabet Hukuku* (İstanbul: ESC Yayınları, 1998), s. 42 –46 ve Whish, *Competition Law*, s. 86, 467-470.

(medeni usul hukukunda kullanılan terimle “hangi ispat ölçüsünün”⁴⁹) kullanılacağı ile ilgilidir. Rekabet soruşturmasının söz konusu olduğu piyasadaki “fiyat değişmelerinin veya arz ve talep dengesinin ya da teşebbüslerin faaliyet bölgelerinin, rekabetin engellendiği, bozulduğu veya kısıtlandığı piyasalardakine benzerlik göstermesi” halinde, bu benzerlik, bir uyumlu eylemin varlığını kabul etmek için yeterlidir. Ancak buradaki “benzerliğin” sadece kuşku uyandıran, sıradan bir benzerlik olması yeterli değildir. Rekabet Kurulu, objektif ekonomik verilerden hareketle yaptığı incelemede, mevcut benzerliğin uyumlu eylemin varlığını gösterdiği konusunda, konun uzmanı olan kişilerin bütün makul kuşkuvarını ortadan kaldıran bir kanaate varmış olmalıdır. Uyumlu eylemin varlığı konusunda böyle bir kanaate varılamamış olduğu, konunun “belirsiz” kalmış olduğu hallerde ise, bir rekabet kısıtlamasının bulunmadığına karar vermek gerekecek; ceza usulünde kullanılan terimle şüpheden sanık yararlanacaktır.

RK’un 4. maddesinin son fıkrasında yer verilen “ekonomik ve rasyonel gerçeklere dayanmak koşuluyla taraflardan her biri uyumlu eylemde bulunmadığını ispatlayarak sorumluluktan kurtulabilir” şeklindeki hüküm de bu çerçevede, hakkında soruşturma yapılan teşebbüsün, karineyi çürütmek üzere deliller ileri sürebileceği şeklinde anlaşılmalıdır. Maddenin yazılış tarzının uyandırdığı fikrin aksine, uyumlu eylemin varlığının Rekabet Kurulu tarafından tespit edilmesi ve bu tespitin hakikate uygun olmadığına “ispat edilmesi”, zaman itibarıyla birbirinden ayrılan, birbirini takip eden iki ayrı işlem değildir. Söz konusu olan, rekabet kısıtlamasının mevcut olup olmadığı incelenirken ilgili teşebbüse de dinlenilme hakkı tanımaktan ibarettir.⁵⁰

Rekabet Kurulu’nun içtihatları da yukarıdaki açıklamalarla aynı yöndedir. Örneğin, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı - Tıbbi Nitelikteki Sarf Malzemesi Sağlayıcısı Firmalar kararına konu olayda şikâyetçi SSK, tıbbi sarf malzemesi sağlayıcısı firmaların SSK tarafından açılan bir açık eksiltme ihalesine katılmamaları ve SSK’na malzeme teslimlerini durdurmalarını bir uyumlu eylem olduğunu iddia etmiştir. Rekabet Kurulu, bu konudaki önaraştırma sonunda, aşağıdaki gerekçe ile soruşturma aşamasına geçilmesine gerek olmadığına karar vermiştir:

⁴⁹ Ezcümle bkz. Yavuz Alangoya, *Medeni Usul Hukuku Esasları*, 2. Bası (İstanbul: Nemaş, 2001), s. 299.

⁵⁰ Esasen idari işlemin yapılış usulünün bir gereğini ifade eden bu son fıkra hükmü mevcut olmasa idi de, ikinci fıkranın başka türlü yorumlanması (Rekabet Kurulu’nun ilgili teşebbüse söz hakkı vermeden karar verebileceğinin kabulü) mümkün olmazdı. Bu bakımdan, kanımca, “taraflardan her biri” sözü ile de ne kastettiği anlaşılmayan 4. madde son fıkra hükmü başarılı bir hüküm değildir.

18.1.2002 tarihli SSK ihalesinde “kapalı teklif usulü” ile ürün bazında firmalarca verilen teklifler açıklanmış, ürün bazında verilen en düşük teklifin % 10 eksiği SSK tarafından muhammen bedel olarak tespit edilmiş ve firmalar bu fiyatlardan “açık eksiltme usulü” ihaleye davet edilmiştir. Ancak, birbirinden çok farklı fiyatlarda teklif veren firmaların SSK tarafından belirlenen söz konusu eksiltilmiş fiyatları kabul etmelerini beklemek, her firmanın üreticilerinden farklı bedeller ile alım yapması gerçeği ile çelişmektedir. Şöyle ki, belirlenen muhammen bedeller en düşük teklifi veren firma dahil olmak üzere hiç bir firma tarafından önerilen alım fiyatlarını yansıtmamaktadır. Bu yönde bir sonuca ulaşılması “ihale sistemi” ile amaçlanan firmalar arasında rekabet ortamı oluşması beklentisi ile de bağdaşmamaktadır. Bu sebeple özellikle kardiyoloji branşında sınıflandırılan bazı ürünlerde SSK tarafından belirlenen eksiltilmiş alım fiyatlarına firmalarca teklif verilmemesi eylemi, 4054 sayılı Kanun’un 4. maddesinde yasaklanan anlamda rekabeti engelleyici, bozucu veya sınırlayıcı bir anlaşma veya uyumlu eylemin delili olarak kabul edilemez.⁵¹

Benzer şekilde Özel Okullar Derneği kararında, ilgili teşebbüslerin “Ücret Toplantısı” adı altında toplantılar düzenlemeleri, teşebbüslerin uyumlu eylem içinde olduklarını gösteren yeterli bir delil olarak kabul edilmemiş ve olayda rekabet ihlali bulunmadığına karar verilmiştir:

"Ücret toplantısı" adı altında toplantı düzenlemek veya "rakiplere önceden fiyat değişikliklerini bildirmek" esasen 4054 sayılı Kanun'a aykırı olarak rekabeti sınırlama veya ortadan kaldırma amacı taşıyan, bu sonucu doğuran veya doğurabilecek nitelikte olan fiiller olmakla birlikte, pazarın yapısı (öğretim hizmetleri pazarında rekabet fiyatlar üzerinde değil, öğretim kalitesi ve verilen hizmetlerin niteliğinde yoğunlaşmaktadır. Bunun sonucunda da çeşitli okullar arasında çok ciddi fiyat farkları oluşmaktadır.), Milli Eğitim Bakanlığınca 625 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu'nun 326 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile değişik 31 inci maddesinde yer alan fiyatın her yıl bir kez mayıs ayında tespit ve ilan edilebileceği ve aynı madde gereğince hazırlanan yönetmeliğin rekabeti büyük ölçüde sınırlandırması, "ücret toplantısı" adı altında yapılan toplantıların uzun süredir yapılıyor olmasına rağmen, özel okul fiyatlarında paralellik bulunmaması ve toplantıda fiyatların değil, öğretim sorunlarının görüşüldüğü kanaatinin oluşması nedenleriyle, söz konusu toplantının rekabeti sınırlama amacı taşımadığı, toplantıda görüşülen hususların bu etkiyi doğurmadığı sonucuna varılmış olup, 4054 sayılı Kanun'un 4 üncü maddesinin yasaklanan hallere örnek olarak verilen ikinci fıkrasının "Mal veya hizmet alım ya da satım fiyatının, fiyatı oluşturan maliyet, kâr gibi unsurlar ile her türlü alım yahut satım şartlarının tespit edilmesi" şeklindeki (a) bendine aykırılık oluşmadığı görüşüne ulaşılmıştır.⁵²

⁵¹ Rekabet Kurulu'nun Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı - Tıbbi Nitelikteki Sarf Malzemesi Sağlayıcıları Firmalar hakkındaki 02-36/396-164 sayılı kararı, kenar no H-2 (www.rekabet.gov.tr).

⁵² Rekabet Kurulu'nun Özel Okullar Derneği hakkındaki 99-6/48-17 sayılı kararı, kenar no. 3 (Resmî Gazete 22 Nisan 2000, sayı 24028).

V. Rekabet Sınırlaması Sebebiyle Açılan Tazminat Davalarında İspat Yükü

RK m. 4'deki uyumlu eylem karinesi hükmüne benzer bir hüküm, RK'un rekabetin sınırlanmasının özel hukuka ilişkin sonuçları hakkındaki kısmında yer alan m. 59, fıkra 1'de vardır. Bu hükme göre: “Zarar görenlerin, bir anlaşmanın varlığı ya da piyasada rekabetin bozulduğu izlenimi veren, özellikle piyasaların fiilen paylaşılması, uzun sayılacak bir süre piyasa fiyatında gözlenen kararlılık, fiyatın piyasada faaliyet gösteren teşebbüslerce birbirine yakın aralıklarla artırıldığı gibi kanıtları yargı organlarına sunmaları halinde, teşebbüslerin uyumlu eylem içinde bulunmadıklarını ispatlama yükü davalılara geçer.”

Kanımcı bu hükmün, yukarıda RK m. 4, f. 2-3 hakkında yapılan açıklamalar ışığında değerlendirilmesi gerekir.⁵³ Burada da rekabet hukuku ihlali iddiasında bulunan tarafın, bu iddiasını ispat etmek için karineden yararlanması söz konusudur. Mahkemenin, rekabet hukuku ihlalinin gerçekleştiğini kabul etmesi için, bu iddianın “piyasaların fiilen paylaşılması, uzun sayılacak bir süre piyasa fiyatında gözlenen kararlılık, fiyatın piyasada faaliyet gösteren teşebbüslerce birbirine yakın aralıklarla artırıldığı gibi kanıtlar”la ispat edilmesi gerekir. Bu kanıtların, hakimde kanaat oluşturmak için yeterli, rekabet hukuku ihlalinin gerçekleştiğini gösteren mahiyette deliller olması gerekir.

RK m. 59, f. 1 hükmünde geçen “ispatlama yükünün”⁵⁴ davacılara geçeceği şeklindeki ifade de RK m. 4, f. 3'teki gibi, davalı teşebbüsün, karineyi çürütmek üzere deliller ileri sürebileceği şeklinde anlaşılmalıdır. Yoksa, rekabet hukuku ihlalinin ispatı ve “uyumlu eylem içinde bulunulmadığının ispatı” zaman itibarıyla birbirinden ayrılan, birbirini takip eden iki ayrı ispat faaliyeti şeklinde düşünülmemelidir.

RK m. 59, f. 1 bakımından değerlendirecek olursak, davacı tarafından ileri sürülen “piyasaların fiilen paylaşılması, uzun sayılacak bir süre piyasa fiyatında gözlenen kararlılık, fiyatın piyasada faaliyet gösteren teşebbüslerce birbirine yakın aralıklarla artırıldığı gibi” (rekabet hukuku ihlalinin varlığı konusundaki belirsizliği ortadan kaldıracak nitelikteki) vakıaların ispat edilmesi, rekabet hukuku ihlalinin ispatı için yeterlidir. Davalı taraf da, dinlenilme hakkı kapsamında, davacı tarafından ileri sürülen bu türlü vakıaların rekabet ihlalinin

⁵³ Karş. Yılmaz Aslan, *Rekabet Hukuku*, 2. Bası (Bursa: Ekin Kitabevi, 2001), s. 87. Aslan, RK m. 4, f. 2'de geçen “rekabetin engellendiği, bozulduğu veya kısıtlandığı piyasalardakine benzerlik göstermesi” ibaresi ile RK m. 59, f.1'de kullanılan “piyasada rekabetin bozulduğu izlenimi veren” ifadesi arasındaki lafzi farklılığın, hüküm farklılığına da sebep olduğu kanısındadır.

⁵⁴ “İspatlama yükü” sözüyle kastedilen “ispat yükü” olmalıdır.

varlığını ispata yeterli olmadığını göstermek için delil ikame etmek olanağına sahiptir. Bu delil ikamesi, davacının delil ikamesi faaliyeti sona erdikten sonra, “ikinci bir aşamada” değil, davacının delil ikamesi ile eş zamanlı olarak yapılacaktır.

Rekabet hukuku ihlalleri ile ilgili piyasa verilerinin değerlendirilmesi özel bir teknik bilgiyi gerektirdiği için, rekabet hukuku ihlalleri ile ilgili özel hukuk davalarında mahkemelerin bilirkişiye başvurmaları gerekecektir. Bu alanda uzman bilirkişileri bulmak, özellikle büyük şehirlerimiz dışında zordur. Olması gereken hukuk bakımından, rekabet hukuku ile ilgili özel hukuk ihtilaflarında bilirkişi tayini gereken hallerde Rekabet Kurulu’na başvurmanın kanunen zorunlu hale getirilmesi (“resmi bilirkişilik”) önerilebilir.⁵⁵

---

⁵⁵ Bkz. Aslan, *Rekabet Hukuku*, s. 391; bkz. ve karşı. İbrahim Gül, *Rekabet Hukuku ve Yargı Sempozyumu* (Ankara: Rekabet Kurumu, 1999) s. 29-30. Benzer resmi bilirkişilik halleri için bkz. Adli Tıp Kurumu Kanunu m. 1; Kamulaştırma Kanunu m. 15; Baki Kuru, *Hukuk Muhakemeleri Usulü*, Cilt III, 6. Bası (İstanbul: Demir-Demir, 2001), s. 2663 vd.

KAYNAKLAR

- Aday, Nejat, *Avukatlık Hukukunun Genel Esasları* 2. Bası (İstanbul: Beta, 1997)
- Akıncı, Ateş, *Rekabetin Yatay Kısıtlanması*, doktora tezi (Ankara: Rekabet Kurumu, 2001)
- Akyılmaz, Bahtiyar, *İdari Usul İlkeleri Işığında İdari İşlemin Yapılış Usulü* (Ankara: Yetkin, 2000)
- Alangoya, Yavuz, *Medeni Usul Hukuku Esasları*, 2. Bası (İstanbul: Nemaş, 2001)
- Aslan, Yılmaz, *Rekabet Hukuku*, 2. Bası (Bursa: Ekin Kitabevi, 2001)
- Atalay, Oğuz, *Medeni Usul Hukukunda Menfi Vakıaların İspatı* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, 2001)
- Badur, Emel, *Türk Rekabet Hukukunda Rekabeti Sınırlayıcı Anlaşmalar - Uyumlu Eylem ve Kararlar*, (Ankara: Rekabet Kurumu 2001)
- Budak, Ali Cem, *Medeni Usul Hukukunda Üçüncü Kişilerin Haklarının Korunması* (İstanbul: Beta, 2000)
- Budak, Ali Cem, "Rekabetin Korunması Hakkındaki 1992 tarihli Kanun Tasarısının Eleştirisi", *Avrupa Topluluğu Rekabet Politikaları Hukuk Düzeni ve Türk Rekabet Kanunu Tasarısı*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Avrupa Topluluğu Enstitüsü, İstanbul Sanayi Odası ortak yayını, 1993), s. 125-161
- Esin, Arif, *Rekabet Hukuku* (İstanbul: ESC Yayınları, 1998)
- Ibãñez, Alberto J. Gil, *The Administrative Supervision and Enforcement of EC Law: Powers, Procedures and Limits* (Oxford: Hart Publishing, 1999)
- Kunter, Nurullah, *Muhakeme Hukuku Dalı Olarak - Ceza Muhakemesi Hukuku*, 10. Bası (İstanbul: Beta, 1998)
- Kuru, Baki, *Hukuk Muhakemeleri Usulü*, 6. Bası (İstanbul: Demir-Demir, 2001)
- Nehl, Hanns Peter, *Principles of Administrative Procedure in EC Law* (Oxford: Hart Publishing, 1999),
- Sanlı, Kerem Cem, *Rekabetin Korunması hakkında Kanun'da Öngörülen Yasaklayıcı Hükümler ve Bu Hükümlere Aykırı Sözleşme ve Teşebbüs Birliği Kararlarının Geçersizliği*, doktora tezi (Ankara: Rekabet Kurumu, 2000)

- Taşpınar, Sema, “Fiiili Karinelerin İspat Yükiinin Dağılımındaki Rolü”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 45, sayı 1-4 (1996), s. 534-572
- Taylor, Paul M., *E.C. & U.K. Competition – Law & Practice* (Londra: Sweet & Maxwell, 1999),
- Topçuoğlu, Metin, *Rekabeti Kısıtlayan Teşebbüsler Arası İşbirliği Davranışları ve Hukuki Sonuçları*, doktora tezi (Ankara: Rekabet Kurumu, 2001)
- Umar, Bilge / Ejder Yılmaz, *İspat Yüki*, 2. Bası (İstanbul: Kazancı, 1980)
- Whish, Richard, *Competition Law*, 4. Bası (Londra: Butterworths, 2001)
- Yılmaz, Ejder, “Rekabet Kanunu Uygulamasında Usul ve İspat Sorunları”, *Rekabet Kurumu Perşembe Konferansları*, Kasım 1999, s. 79-131.